

Izdanje teksta izdavači su popratili još kratkom Bilješkom (*Note on the reproduction of the text*, str. 94) iz koje je vidljivo da je tekst tiskan kako ga je priredio van Wijk, bez ikakvih izmjena, osim ako su izdavači uspoređujući van Wijkov rukopis s fotokopijama originala utvrdili neku pogrešku ili ispuštanje. U Bilješci su također objašnjeni znakovi koji su upotrebljeni u izdanju teksta.

Sam tekst paterika s varijantama iz Pariškog rukopisa ispod teksta tiskan je na str. 95—310 crkvenom ćirilicom. Izdavači su nastojali da, koliko je to moguće, tipografski predoče sve osobine rukopisa. Tako npr. u izdanom tekstu tiskani redak odgovara izdanom retku, kraćene riječi ostavljene su pod titlom, zadržana su nadredna slova i sačuvana je uglavnom originalna ortografija. U tekst su, očito po uzoru na grčka izdanja, uvedeni jedino interpunkcijski znakovi zareza, točke i zareza za znak pitanja i podignute točke za početak upravnog govora. Što se tiče označavanja title i nadrednih slova u tisku, treba reći da to za većinu današnjih tiskara predstavlja pravi tehnički podvig, koji je ovdje vrlo uspješno riješen, no pitanje je da li je takvo rješenje na koje su se odlučili izdavači ovdje sasvim svrsishodno. Naime, na taj način je namjena ovog izdanja, za koje postoji sigurno širi interes, ograničena više-manje na paleoslaviste. Stoga je doista šteta što tekst nije izdan s razriješenim kraticama i bez nadrednih znakova, kao što je danas već prilično uobičajeno u izdanjima crkvenoslavenskih tekstova, što bi bez sumnje olakšalo razumijevanje teksta i onima koji nisu sasvim vješti u staroslavenskom.

Budući da nije izdan faksimil rukopisa ne možemo provjeriti točnost čitanja, no koliko se može zaključiti na osnovi samog čitanja teksta, prijepis i korekture su besprijekorno obavljene, što je osim izdavača i korektora sigurno zasluga i tiskare koja je savjesno obavila ne baš lagan posao za jednu neslavensku tiskaru.

Ako svim navedenim kvalitetama ovog izdanja dodamo još vrlo ukusnu vanjsku opremu knjige, onda doista možemo reći da se radi u svakom pogledu o vrlo vrijednom i za slavističku nauku osobito korisnom djelu.

Biserka Grabar

JOSIP VRANA, Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar. Srpska akademija nauka i umetnosti. Posebna izdanja, knj. 484. Odeljenja jezika i književnosti knj. 24. Beograd 1975, str. 239 + 3 snimke.

Na kraju svoga referata o makedonskoj redakciji staroslavenskih evanđelja (*Zbornik Simposium 1100-godišnjina od smrtta na Kiril Solunski*, 2, str. 51—66) pozvao je J. Vrana slaviste na proučavanje hrvatsko-glagoljskih evanđelistara. I kao što se to moglo i očekivati, prvi i vrlo obilan odgovor na taj poziv pružio nam je on sam u knjizi navedenoj u naslovu ovoga prikaza. Prije njega odlomke evanđeoskih čitanja iz izvora hrvatske redakcije prikupio je i tiskao glagoljicom Ivan Berčić

(Ulomci Svetoga pisma obojega uvjeta... Četvrti dio. U Zlatnom Pragu 1864). Berčić je svoje ulomke sakupio iz deset različitih izvora, uglavnom misala, samo pojedine retke iz brevijara, a najvećim dijelom ipak se poslužio prvotiskom misala iz 1483. Nešto prije Vranine knjige izdan je potpun tekst Hrvojeva misala s varijantama iz Vatikanskog I11. 4, Ročkog i Novakova misala, i — možemo to odmah istaknuti — Vranina knjiga i izdanje Hrvojeva misala u tom se pogledu vrlo dobro nadopunjuju i daju obilnu građu za proučavanje hrvatskoglagoljskoga evanđelistara.

Istim tekstom koji je sada obradio i izdao J. Vrana pozabavio se i J. Vajs proučavajući vatikanski misal I11.4 i rezultate svojih istraživanja iznio u knjizi *Najstariji hrvatskoglagoljski misal* (Djela JAZU, knj. 38, Zagreb 1948), str. 91—102. Nije lako reći kolik je bio opseg Vajsova istraživanja, jer je rezultate do kojih je dolazio iznosio vrlo sažetim i jednostavnim riječima, pa na prvi pogled i nije vidljivo što je sve uzimao u obzir. No, prije negoli prijeđemo na knjigu J. Vrane, bit će korisno — mislim — ponoviti rezultate Vajsova istraživanja: »Tokom rada nabrojio sam i zabilježio oko 200 mjesta, u kojima se naš misal slaže sa najstarijim evanđelistarom glagoljskim, tj. sa Assemanovim kodeksom XI vijeka; uporedo s njim, premda ne već tako često, ide zajedno sa tetraevanđeljem Nikoljskim, koje je mnogo mlađe od kodeksa Assemanova, ali je kako su ga već ocijenili Šafařík i po njemu prof. Jagić dobar prijepis staroga glagoljskog vrela. U polovini se slučajeva slaže naš misal sa evanđeljarom Ostromirovim, a samo u trećini sa četveroevanđeljem Zografskim. Još se manje slaže s evanđeljarom, zvanim »Savina knjiga«, i sa tetraevanđeljem Marijanskog kodeksa«. Malo nakon toga zaključuje: »U našem se dakle najstarijem misalu sačuvalo stari izvorni tekst evanđelja na mnogim mjestima bolje nego u ikojem drugom staroslovenskom spomeniku, same bugarske redakcije, a to znači mnogo«. (Najstariji hrvatskoglagoljski misal, str. 91). To je gotovo sve što je o evanđelistaru misala I11.4 Vajs napisao, a zatim je na nepunih deset strana dodao 197 uspoređenih mjesta. Vajs se vrlo kratko osvrnuo i na odnos I11.4 prema Novakovu misalu i Prvotisku; istaknuvši najprije ispravljanje teksta prema Vulgati, dodaje: »Koji put su ipak i Novak i Editio princeps sačuvali starije, izvornije čitanje negoli sam kodeks vatikanski; a to znači, da je Novak imao pri ruci neki drugi tekst, bolji od samoga vatikanskoga.« (isto, str. 46). U prilogu je Vajs tiskao i neke evanđeoske tekstove iz I11.4 uspoređene s Nov. i Prvotiskom, djelomično i s nekim drugima (usp. str. 120—158, passim).

Proučavanju najstarijeg hrvatskoglagoljskog evanđelistara, a to je evanđelistar misala I11.4, s njim u vezi uopće problematike staroslovenskih evanđelistara i četveroevanđelja, pristupio je J. Vrana — mogli bismo reći — iznova. Njegov rad o evanđelistaru misala I11.4, koji on zove Omišaljskim, nadovezuje se na njegova ranija istraživanja stsl. evanđeoskih tekstova, napose južnoslovenskih punih aprakosa. Knjiga o najstarijem hrvatskoglag. evanđelistaru ima dva dijela: prvi je dio Uvodna rasprava (5—83), a drugi dio tekst evanđelistara (87—208) s tabelom (209—231), sažetkom na francuskom jeziku (233—235) i regi-

strom (237—239); dodana su na kraju i tri snimka misala I11.4 s evanđeoskim perikopama.

Uvodna rasprava, nakon Uvoda u kom iznosi problematiku postanka stsl. prijevoda evanđelja, daje najprije kratak pregled hrvatskoglagoljske pismenosti od 11. do početka 14. st. (13—21); obrađuje zatim prilično opširno paleografske, grafijske i jezične osobine teksta evanđelja u misalu I11.4 (25—44); nakon toga obrađen je odnos toga teksta prema tekstu ostalih stsl. evanđelja (45—63) i konačno potanko proanaliziran opći karakter stsl. prijevoda i njegove razvojne linije na južnoslavenskom tlu (64—81).

Vrana polazi od pretpostavke »da jedinstvena redakcija kraćih evanđelistara uopće nije postojala« (6), nego su kraći evanđelistari jednostavno izvađeni iz duljih, a kasnije doživjeli i revizije. Čitav tekst duljih evanđelistara bio bi preveden već na početku, a hrvatskoglagoljski evanđelistar bio bi već na moravsko-panonskom području izvađen iz duljih evanđelistara. Prvotni, dakle, Konstantinov i Metodijev prijevod bio bi dulji evanđelistar, pretpostavlja Vrana, jer se dulji upotrebljavao u samostanima, a Konstantin i Metodije trebali su za svoju misiju odgojiti svećenstvo, »a to se moglo samo tako, da su pripravnici za svećeničko zvanje bili okupljeni na nekom određenom mjestu i tamo se podvrgli nekom, u neku ruku manastirskom životu. U tom manastiru vjerojatno se liturgija vršila svaki dan, pa je za nju bio potreban dulji evanđelistar« (7—8). Kraći evanđelistar u Moravskoj nije bio potreban, »jer se u tamošnjim parohijama već upotrebljavala liturgija na zapadnom obredu, pa je za njihove potrebe iz duljega evanđelistara priređen zapadni izborni evanđelistar« (8). — Pretpostavke J. Vrane, kao što je poznato, a to i sam autor ističe, razlikuju se od stajališta ranijih istraživača stsl. prijevoda evanđelja. Na ovome mjestu nećemo ulaziti u raspravu o opravdanosti tih stavova, a na postanak hrvatskoglagoljskog evanđelistara osvrnut ćemo se kasnije.

Govoreći o paleografskim, grafijskim i jezičnim osobinama najstarijeg hrv.-glag. evanđelistara J. Vrane je zapravo ponovno dao sliku jezika misala I11.4 u kom je sadržan taj evanđelistar. Budući da uvijek govori samo o evanđelistaru i iz njega uzima podatke, manje upućenome može se činiti kao da je riječ o nekom samostalnom spomeniku. U stvari, bar što se tiče paleografskih i grafijskih osobina, ono što je rečeno za evanđelistar vrijedi za cijeli misal, a i u pogledu jezika samo iznimno možemo naći razlike između evanđelistara i ostalih dijelova misala. Uostalom, i epistolari — a on je, ako ga cjelovito uzmemo, obilniji od evanđelistara — bar načelno pretendira na otprilike blisku starinu i srodno podrijetlo kao i evanđelistar. Izuzimati dakle evanđelistar od ostalih dijelova misala imamo pravo samo radi tekstoloških istraživanja.

Proučavajući odnos evanđelistara u I11.4 prema tekstu ostalih stsl. evanđelistara, posebno je istaknuta pretpostavka da je hrv.-glag. prijevod nastao prije prijevoda četveroevanđelja, a da je prepisan iz duljega stsl. evanđelistara. Autor se poziva uglavnom na početne retke pojedinih perikopa koji su prevedeni slobodnije, tj. neovisno o tekstu četveroevanđelja, no odmah ističe da je pitanje vrlo kompleksno te se »na

temelju ovih nekoliko podataka još uvijek ne može izvesti definitivan zaključak« (48), pa upozorava da ti primjeri »služe samo kao orijentacija kojim putem treba poći u proučavanju teksta zapadnog evanđelistara i njegova odnosa prema ostalim stsl. evanđeljima« (48). Treba reći da su upravo početni reci pojedinih perikopa vrlo nepouzdana mjesta za utvrđivanje odnosa između hrv.-glag. i stsl. prijevoda. U njima se vidi sasvim specifičan postupak priređivača hrv.-glag. evanđelistara — vjerojatno već u prvoj redakciji jer se osobina ponavlja u svim kasnijim misalima. Navest ću dva primjera, spomenuta i u knjizi. Prvi je Mt 5,43: *slišaste ěko reĉeno bist drevnim*; ni lat. ni grĉ., ni stsl. nemaju na tom mjestu *drevnim*, ali ono dolazi u Mt 5,22 i 33 i priređivaĉ je za poĉetak perikope posuĉeno rijeĉ iz sasvim inaĉe identiqnog konteksta. Drugi je sluĉaj Mt 25,14: *ĉlovĉk eter othode na stranu daleĉnuju* gdje su rijeĉi *na stranu daleĉnuju* posuĉene iz Lk 19,22. Sluĉajeva ima mnogo i na njih ću se još osvrnuti, a kako je daleko išao taj postupak pokazuje i Mt 26,28 u misalu I11.4 i Roĉkom: *se bo est ĉaša krvvi moee novago zavĉta taina vĉri*, gdje su rijeĉi *taina vĉri* uzete iz kanona mise.

Vrana je potanko analizirao odnos evanđelistara I11.4 prema ostalim stsl. evanđeljima (v. osobito str. 64—80) i napose razradio slaganja s razliĉitim tipovima stsl. evanđelja: sa svima ili pojedinim ĉetvero-evanđeljima, s duljim i s kraĉim evanđelistarima. Analiza je provedena na razliĉitim razinama: grecizacija slobodnih prijevoda, latinizacija prijevoda, zamjena mjesta suglasnih s grĉkim tekstom slobodnim prijevodima, gramatiĉke i leksiĉke varijante. Budući da su utvrĉena brojna i slaganja i neslaganja evanđelistara I11.4 s tipovima i s pojedinim stsl. evanđeljima, jasno je da je problematika vrlo sloŹena i sami podaci više govore o razvoju i o povijesti evanđeoskog teksta negoli što bi nam nešto odreĉenije mogli reći o podrijetlu hrv.-glag. prijevoda. Nije naime vjerojatno da bi priređivaĉ hrv.glag. prijevoda mogao imati uvid u razliĉite tipove stsl. evanđelja i eklekticistiĉki stvarati svoj prijevod, uzimajući još u obzir i latinski tekst, u najmanju ruku odmjeravajući duljinu perikopa. U tom su smjeru išli i autorovi zakljuĉci o razvojnim linijama pojedinih tipova evanđelja i istraŹivanih pojava. Vrana piše doslovno: »Iz navedenih podudaranja Om (= I11. 4 op. moja) s pojedinim tipovima stsl. evanđelja moŹemo izvesti ove zakljuĉke: 1) da se Om podudara sa svima tipovima stsl. evanđelja; prema tome, da je to tekst koji je nastao u mor.pan. epohi, kad je stsl. prijevod evanđelja bio jedan, iako ne posve jedinstven; 2) da u pojedinim tipovima ima doĉuše zajedniĉkih varijanata, kojima se oni razlikuju od ostalih tipova, ali da one nisu takve prirode, da bi se iz njih moglo zakljuĉiti, da su u samom poĉetku, a i u kasnijem razvoju stsl. prijevoda evanđelja postojale posebne odvojene verzije, recenzije ili redakcije pojedinih tipova stsl. evanđelja; 3) da se zbog svega toga naroĉito ne istiqe bliŹa srodnost Om i duljih evanđelistara, iako se dobro opaŹa tamo, gdje dulji evanđelistari imaju jednu, a ĉetvero-evanđelja drugu varijantu; 4) da kraĉi evanđelistari kao tip nemaju nekih naroĉitih vlastitih osobina.« (68). Premda autor daje prednost slaganjima I11. 4 s duljim evanđelistarima, napominje da »ima relativno dosta starijih varijanata, u kojima se s Om slaŹu ĉetvroevan-

đelja i kraći evanđelistari. U tim slučajevima dulji evanđelistari obično imaju zajedničku noviju varijantu. Pored toga ima dosta mjesta, na kojima se s Om slaže s (!) Nik i As, a to znači, da je srodnost ovih dvaju stsl. evanđelja postojala već u najstarija vremena.» (73—74).

Na nekoliko mjesta autor je upozorio na otvorena pitanja u vezi s postankom i razvojem stsl. evanđelistara. U vezi s postankom hrv.-glag. evanđelistara iz duljih stsl. evanđelistara mislim da se još uvijek pitanje ne može smatrati riješenim. Pri određivanju prve zapadne redakcije stsl. evanđelja čini mi se da bi od posebnog značenja mogla biti ona mjesta koja su prevedena prema Vulgati (možda i prema Itali) a u kojima se svi hrv.-glag. tekstovi slažu te bi prema tome ta mjesta pripadala najranijem razdoblju, a ne bi bila kasnija sporadička i nesustavna prilagođavanja Vulgati. Važna bi bila također ona slobodno prevedena mjesta, a ima ih dosta, u kojima je hrv.-glag. tekst neovisan o stsl., grč. ili lat. tekstu. Procijeniti što je prevedeno ugledanjem u Vulgatu nije sasvim lako jer svako slaganje ne mora biti i nije odmah dokaz srodnosti. Uglavnom je ipak jasno da su počeci i završeci perikopa ovisniji o Vulgati negoli rečenice u sredini. To je razumljivo već stoga što je priređivač uvodne i završne rečenice prepisivao, a onda i usklađivao s latinskim evanđelistarom ili kapitularom, a mogli su čak postojati u prvo doba i stsl. kapitulari zapadnog tipa, usklađeni s latinskim tekstom — što je samo pretpostavka; unutarnji dijelovi perikopa mogli su biti slobodnije — neovisno o latinskom tekstu — prepisani sa stsl. izvornika. Je li taj izvornik doista bio dulji stsl. evanđelistar? J. Vrana naime isključuje mogućnost prepisivanja s četveroevanđelja, a tek za kasnija razdoblja pretpostavlja mogućnost postojanja hrv.-glg. četveroevanđelja, koja nisu sačuvana, ali bi imala biti srodna najstarijim bosanskim četveroevanđeljima (v. str. 48 i 82). Kraći pak evanđelistari, prema njemu, u početku nisu ni postojali. U vezi s postankom hrv.-glag. prijevoda poteškoću vidim u tome što se na jednom dijelu perikopa ovisnost o latinskom tekstu zapaža upravo onda kada nedostaju paralelna mjesta u kraćim evanđelistarima (Mt 18, 23—35; Mk 6, 47—56; 13, 33—37; 14, 1—72; Iv 4, 46—53; 5, 1—15). To međutim nije isključivo pravilo (usp. Mt 21, 33—42, Lk 6, 36—42; 11, 14—26; 15, 1—10).

Kao što sam spomenuo, početne rečenice redovito su ovisne o latinskom tekstu (Mt 20, 1: *podobno est cęsaręstvo nebesękoe človeku otęcu čeladi* (= *patri familias*, stsl. *domovitu*, oikodespote); inače slijede strukturu latinskog uvoda, ali ima pojedinosti u kojima se svi misali slažu mimo latinskog teksta (Lk 4 23: *Ręše parisei k Isusu*, a doista slijede riječi koje Isus stavlja u usta farizeja; u Rimskom misalu: *Dixit Jesus pharisaeis: Utique dicitis mihi hanc similitudinem*; Lk 14, 16: *Reče Isus učenikom svojim pritęu siju*, Rimski misal: *Dixit Jesus pharisaeis parabolam hanc*); vrlo su karakteristični slobodni dodaci kao što je npr. Lk 16, 21: (*Lazar*) *želeše nasititi se otę krupic padajućih otę trępezi bogatago + i niktože ne daęše emu* (= Lk 15, 17, iz prispodobe o rasipnom sinu); usp. također prije navedene slućajeve Mt 5, 43; 25, 14; 26, 28.

U drugom dijelu knjige sadržan je tekst perikopa evanđelistara misala I11. 4, a u kritičkom aparatu varijante prema drugim stsl.

evanđeljima. Kao što autor na jednome mjestu napominje, u hrv.-glag. je misalu sačuvano oko polovice cjelokupnoga evanđeoskog teksta. U kritičkom se aparatu autor poslužio znakovima Nestleova izdanja Novog zavjeta. Tako se na prvi pogled čini da je tekst preopterećen znakovima, no to je ipak najjednostavniji put da se brzo i uspješno dođe do potrebna podatka. Priređivanje toga dijela knjige jest nešto što zaslužuje posebnu cijenu, jer je na jednome mjestu savjesno i upotrebljivo prikupljena vrlo bogata poredbena građa za proučavanje. Premda je riječ o vrlo delikatnom tekstu, treba istaknuti da su omaške vrlo rijetke (usp. Lk 5, 1: *da bi slišali slovo božie*, prema oznakama bila bi »ispuštena grupa riječi« u tetraevanđeljima, duljim evanđelistarima i Ass., premda ima Mar.: *da bō slyšali slovo b(o)žie*; na str. 221, pod red. br. 80 treba da stoji I 20, 19—31; str. 223 red. br. 140 trebalo bi stajati: Navečerje sv. Mateja mj. Na dan svetih mučenika itd.).

Riječ-dvije o transliteraciji. U ovom je izdanju primijenjena transliteracija na kakvu inače nismo navikli. Na početku, ispred teksta, naveden je popis pokraćenih riječi, tako da je tekst kasnije slobodan od zagrada i prema tome jednostavniji i čitljiviji. Na kraju riječi piše se poluglas ili apostrof samo onda kad se njime označuje palatalnost konsonanata *l'* i *n'*. Možda ni to nije bilo potrebno, jer postoje mjesta u kojima se palatalnost nikako ne obilježava a to ipak ne narušava razumijevanje. S druge strane ne bi trebalo inzistirati na pisanju *št* mjesto *šč* ili *ć*, to više što se ono drugo uobičajilo u izdanjima hrv.-glag. tekstova. Uprkos tim primjedbama, o pojednostavljenju transliteracije bar za neka izdanja, ako već nije moguće za sva, u smislu kako je u ovom izdanju primijenjena, možda s nekim modifikacijama, bilo bi dobro razmisliti.

Knjiga o kojoj je bila riječ svakako je vrijedan prilog proučavanju hrv.-glag. tekstova; njome je ponovno svraćena pozornost na vrijednost hrv.-glag. liturgijskih kodeksa za proučavanje najstarije slavenske pismenosti. Vrijedna su pažnje rješenja problema koja je autor ponudio, kao i otvorena pitanja na koja je upozorio. Osobito se nameće pitanje odnosa bosanskih četveroevanđelja prema evanđelistaru hrv.-glag. misala; tu se može očekivati srodnost tekstova kao što je to za Apokalipsu dokazao prof. Hamm (Slovo 9—10, str. 43—104). Da bi se dobila potpuna slika hrv.-glag. prijevoda evanđelja, trebat će uzeti u obzir i tekstove izvan evanđelistara, npr. u obredima, jer se u njima nalaze neke značajne pojedinosti (npr. Mt 1, 18: *Obručene biv'ši materē Is(uso)vē Marii*, Code Sl 11, f. 176^r i neki drugi kodeksi u obredu krštenja, dok misali imaju: *Egda obručena běše mati spasa Mariē*, prema lat. *Cum esset desponsata mater eius Maria*, i sl.). Starija čitanja mogu biti također sačuvana u pojedinim fragmentima (usp. Iv 8, 59: *i prošbǫ p(o)srǫdǫ ihǫ idǫše i hoždǫše tako*, u Kukuljevićevu odlomku misala 1. 1^v; tiskano također u Berčićevim Ulomcima IV., str. 107; redak dolazi u nekim grčkim kodeksima i u stsl. prijevodu, u hrv.-glag. misalima je prema Vulgati ispušten). A za sva ta istraživanja solidnu osnovu, izvrsno pomagalo i velik dio obavljena posla nalazimo u knjizi koju smo ovdje prikazali.

Josip Tandarić

SLOVO

27

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG INSTITUTA U ZAGREBU

ZAGREB 1977

S L O V O

ČASOPIS STAROSLAVENSKOG INSTITUTA
»SVETOZAR RITIG«

Izlazi 1 put godišnje

UREDNIŠTVO: 41103 ZAGREB, DEMETROVA 11

BR. 27

Urednički odbor:

ANICA NAZOR,
MARIJA PANTELIĆ, JOSIP TANDARIĆ

Glavni i odgovorni urednik:

ANICA NAZOR

Korektori:

ALOJZ JEMBRIH, JASNA VINCE

Tisak: Štamparski zavod »Ognjen Prica«, Zagreb, 1978.